

Александр Сидорович

ОБЩЕСТВЕННОЕ ПИТАНИЕ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЙ КООПЕРАЦИИ УССР В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье анализируется система общественного питания потребительской кооперации Украины в советские времена в послевоенный период. Проанализирована организационная структура системы общественного питания потребительской кооперации, определены основные направления работы, основные проблемы отрасли. Определено, что уровень обеспечения общественным питанием сельского населения был достаточно низким и отставал от европейских показателей.

Ключевые слова: потребительская кооперация, общественное питание, Украина, послевоенный период, отрасль.

Alexander Sydorovych

CATERING CONSUMER COOPERATION OF USSR IN THE POSTWAR PERIOD

The article analyzes the system of public power consumer cooperation of Ukraine in Soviet times in the postwar period. Analyzed the organizational structure of the system catering consumer cooperatives, identifies the main areas of work, the basic problems of the industry. Determined to ensure that the level of catering of the rural population was quite low and lagged behind the European indices.

Key words: consumer cooperation, catering, Ukraine, postwar period, branch.

УДК 94(477.84) «XX»

Іван Тимків

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ЧИННИКІВ НА ДЕМОГРАФІЧНУ СИТУАЦІЮ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ У 50–60 РР. ХХ СТ.

У статті на основі архівних матеріалів аналізується динаміка населення Тернопільської області у 50–60-х рр. ХХ ст. в контексті соціально-економічного розвитку краю. Показано вплив економічних і культурних чинників на зміну чисельності населення регіону та його структуру. Охарактеризовано зміни у характері економіки області, що безпосередньо пов'язано з переходом до індустріально-аграрного суспільства.

Ключові слова: промисловість, сільське господарство, динаміка населення, Тернопільщина, соціальне становище.

Актуальним завданням сучасної історичної науки є дослідження структури населення, визначення причин, що обумовлюють її кількісні та якісні зміни. Пріоритетним для нашого дослідження є аналіз господарського комплексу Тернопільської області 50–60-х рр. ХХ ст., оскільки саме в цей час економіка краю попри традиційний аграрний характер стала на шлях промислового розвитку.

Метою дослідження є вивчення впливу соціально-економічних та культурних чинників на динаміку населення Тернопільської області 1950–1960 рр.

Джерельна база дослідження передбачала залучення архівних матеріалів та використання статистичної інформації, яка стосується демографічної ситуації регіону. Детальну інформацію, щодо динаміки населення та соціально-економічного розвитку подано у справах Держархіву Тернопільської області, а також у збірниках Центрального Статистичного Управління Тернопільської області (ЦСУ) 1957, 1962, 1967 та 1972 рр. [18–21], збірниках «Народне господарство СРСР» [17].

Історіографія дослідження є обмеженою і містить праці, які лише частково стосуються досліджуваної проблеми. Зокрема, науковий інтерес для нас складає стаття В. Тесленко «Розвиток промисловості Тернопільської області та зміни в її структурі» [22], у якій міститься матеріал, щодо промисловий розвиток краю.

У монографії «Методи демографічного прогнозування» Г. Бахметова демонструє взаємозв'язок між зростанням чисельності населення та виробництвом. Так, для країн, що розвиваються, характерний дисбаланс між зростанням чисельності населення та ростом економічних показників. У економічно розвинених країнах, де відбувається процес технологізації виробництва, подібні проблеми відсутні у зв'язку з уповільненням темпів приросту населення [1, с. 97].

Рівень економічного розвитку Тернопільської області станом на 1950 р. був низьким та суттєво поступався сусіднім областям. Єдиною галуззю виробництва, у якій уже завершилися структурні перетворення та розпочався процес поступового нарощування виробництва, було сільське

господарство. Промисловість краю перебувала у вкрай важкому стані та потребувала значних фінансових впливань, розвитку сировинної бази, а також залучення кваліфікованих трудових ресурсів. Загальна чисельність робітників і службовців становила 85204 особи, з яких безпосередньо у промисловому виробництві задіяно 14163 працівника [17, с. 219].

Зважаючи на цю ситуацію, потрібно констатувати і низький рівень матеріального та культурного забезпечення населення. Однією з причин такого була відсутність належних житлово-побутових умов, незважаючи на те, що держава вкладала значні фінансові ресурси у дана сферу.

Умови проживання населення у містах залежать від низки факторів: медичного обслуговування, насиченості культурно-освітніх закладів, міського благоустрою, житлових умов, матеріального забезпечення. Саме матеріальний чинник залежить від тривалості проживання особи на постійній території.

Зростання темпів розвитку промисловості заохочувало переїзд населення з села в місто, що спричинило підвищення дефіциту житла для новоселів.

Подальша індустріалізація області вимагала, окрім трудових ресурсів відповідної сировинної та енергетичної бази, на нарощування яких і зосереджено увагу керівництва країни (директива XIX з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку СРСР на 1951–1955 рр.; директива XX з'їзду КПРС щодо шостого п'ятирічного плану, а також рішення пленумів ЦК КПРС та постанови радянського уряду [14, с. 97]. В процесі індустріалізації увага зосереджувалася на усуненні недоліків роботи державного, партійного та господарського апарату у керівництві господарським та культурним життям населення. Чисельний бюрократичний апарат чинив потужний спротив політиці реформування органів управління та стояв на захисті консервативної системи управління.

У постанові президії ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. «Про політичне і господарське становище західних областей Української РСР» відзначалося, що «майже всі посади у партійних і радянських органах зайняті працівниками скерованими із східних областей УРСР та інших республік Радянського Союзу» [10, с. 109]. Переважна більшість надісланих владою чиновників погано орієнтувалися у специфіці соціально-економічного життя Тернопільської області, поєднуючи це зі зловживанням службовим становищем.

У 1954–1956 рр. здійснено певні заходи, спрямовані на скорочення управлінського апарату. В УРСР у рамках цієї політики скоротили 61 тис. управлінців [12, с. 157], на Тернопільщині ця реформа призвела до зменшення чисельності адміністративного апарату на 706 осіб [6].

Продовження політики реформування системи управління господарством вилилось у прийняття 31 травня 1957 р. Верховною Радою УРСР Закону «Про подальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом в Українській РСР» [12, с. 158]. Територія Тернопільської області стала частиною Львівського економічно-адміністративного району, в майбутньому раднаргоспу. Проте подібне реформування призвело до порушення структури промислового виробництва та призупинення функціонування окремих галузей промисловості.

Подібне районування повністю відповідало рівню промислового розвитку регіону, що характеризувався повільними темпами приросту на початку 50-х рр. XX ст. Левову долю промислового виробництва займала будівельна галузь, основу виробничих потужностей якої складали цегельні заводи та кар'єри, що були введені в експлуатацію ще у довоєнний період. Спроба пришвидшити ріст житлобудівництва супроводжувався введенням в експлуатацію Комбінату будівельних матеріалів м. Тернополя у 1955 р., на якому працювало лише 17 робітників [3]. Звідси випливає логічний висновок що, функціонування даного комбінату на початковому етапі не змогло забезпечити зростання ролі будівництва у господарському комплексі області. Однак будівництво було чи не єдиною галуззю виробництва, яка хоч і повільно, проте демонструвала зростання. Якщо на початку її завданням було відновлення зруйнованих під час війни об'єктів інфраструктури та житлово-побутових комплексів, то у наступні десятиліття вона забезпечувала потреби промисловості та житлового будівництва. На будівництві задіяно значну кількість працівників, а ці підприємства були чи не найбільшими за числом працюючих в області у 50-х рр. XX ст.

У другій половині 50-х рр. XX ст. відбулися докорінні зміни в структурі господарства області. Внаслідок політики індустріалізації суттєво зросла роль промислового виробництва, що було свідченням подолання аграрного характеру регіону. Тернопільська область в даному плані потребувала створення багатогалузевої промисловості, що вимагало значних капіталовкладень. Потрібно було заново створити цілі галузі промисловості, докорінно перебудувати систему експлуатації і промислової переробки природних багатств, забезпечити індустрію паливно-енергетичною і будівельною базою, домогтися пропорційності в розвитку профільюючих і обслуговуючих галузей, а також їх інтеграцію в єдиний господарський комплекс [14, с. 105].

В результаті змін у господарському комплексі, появою нових галузей виробництва, відбулося зростання чисельності робітників та службовців області в декілька разів. Зокрема, загальна

чисельність працівників промислової сфери становила 116582 особи, членів артілей та промислової кооперації – 2704 [5].

У період 1957–1958 рр. відбулося зростання чисельності робітників на промислових підприємствах області (на 95 осіб), що було результатом розширенням потужностей на харчових комбінатах та заводі залізобетонних буддеталей [14]. Позитивна динаміка росту чисельності робітників зберігалася практично в усіх галузях суспільного життя за винятком тих, що підлягали реформуванню та укрупненню. Для прикладу, зменшення кількості робітників сільських рад пояснюється їх укрупненням. По райвиконкоммах чисельність працівників зменшилась на 82 особи у зв'язку з переводом землемірів із штату райвиконкому в районні інспекції по сільському господарству [5].

Важливим завданням, яке потребувало нагального вирішення, стало забезпечення житлом працівників та службовців області, які у пошуках роботи змінили своє місце проживання. Близько 60 % сімейних робітників, які недавно переїхали в міста, винаймали житло в приватних власників, проживали у родичів або в гуртожитках [8, с. 146]. Умови їх проживання були незадовільними, тому практично усі перебували в черзі на отримання квартири, а часто і змінювали місця проживання. Для подолання цих проблем потрібно було в декілька разів збільшувати темпи житлового будівництва. Під час четвертої п'ятирічки (1946–1950 рр.) здано в експлуатацію 177,6 тис. м² житлової площі, а у наступній (1951–1955 рр.) лише 108 тис. м² [17, с. 188]. Така ситуація обумовлювалася орієнтацією керівництва країни на будівництво об'єктів промислової інфраструктури, та забезпечення запланованих темпів розвитку економіки. Житлові проблеми населення вирішували вкрай повільно та доволі часто самим населенням. Темпи індивідуального житлового будівництва у 1956 р. становили 2,6 тис. кв. м., що на 1,2 тис. більше, ніж у 1950 р. [17, с. 189].

Ситуація в будівельній галузі Тернопільської області є доволі показовою для характеристики даного періоду. Галузь яка демонструвала значні темпи щорічного приросту, та забезпечувала роботою левову частку робітників регіону не виконувала своєї важливої функції, а саме, забезпечення тих же робітників житловою площею. Вирішення цієї проблеми у майбутньому буде важливим чинником для соціального розвитку краю.

Введення в дію комбінату будівельних деталей призвело до скорочення кількості робітників на цегельних заводах в містах області. Зокрема, уже на наступний рік після відкриття, на комбінаті будівельних деталей м. Тернопіль працював 121 робітник [4]. У наступні роки, відбулося збільшення виробничих потужностей комбінату.

Чисельність промислово-виробничого персоналу у період 1955–1956 рр. зросла з 12308 до 13714 осіб. У співвідношенні усього персоналу кількість робітників становила – 82 %, інженерно-технічного персоналу – 8 %, службовців – 6 % [17, с. 17]. Загальна чисельність робітників і службовців Тернопільської області 1956 р. становила 124232 особи [17, с. 222]. Як бачимо, загальна кількість робітників у порівнянні з 1950 р. зросла на 147,5 %.

Друга половина 50-х рр. ХХ ст. ознаменувалася для Тернопільської області зростанням економічних показників та покращенням соціально-економічної ситуації. Зросла технічна оснащеність підприємств. Помітно збільшилося використання електроенергії у виробничих процесах, ніж у попередній період. У 1958 р. на одного зайнятого в промисловості робітника споживалося втричі більше електроенергії, ніж у 1950-му. Замість парових двигунів усе частіше використовувалися електромотори [14, с. 99].

Впродовж 1950–1958 рр. зросло виробництво цегли в два рази з 22,4 до 55 млн шт. [2, с. 245]. Наприкінці десятиліття розпочалось стрімке зростання чисельності робітників, що обумовлено введенням в експлуатацію великих промислових виробництв. У 1957 р. розпочали свою роботу: Бучацький цукровий завод; Тернопільський електроарматурний завод; Тернопільський завод штучної шкіри; Козівський цукровий завод. У 1958 р. вступив в дію Лановецький цукровий завод [2, с. 256].

Для Тернопільської області 50-ті рр. ХХ ст. стали початком розвитку промислової сфери та ознаменували появу нових галузей виробництва. Відбувалося залучення трудових резервів з сіл, які, здобувши найпростішу виробничу кваліфікацію, ставали робітниками та мешканцями міст. До вже звичних харчової та будівельної додалися низка нових галузей: сільськогосподарське машинобудування, електротехнічна, хімічна, трикотажна, фарфорово-фаянсова і скляна промисловість [9, с. 15].

Подібний спосіб організації виробництва позначився на швидких змінах в економіці та давав можливість отримати швидкий економічний ефект. Така система носила екстенсивний характер, оскільки, орієнтація на миттєвий результат та гонитва за показниками призводила до залучення все більшої кількості робітників та відкидання фактору пришвидшення механізації виробництва. Подібне свідчення є наслідком непродуманої економічної політики радянського керівництва, що у майбутньому приведе до значних фінансових та ресурсних затрат.

Промисловість Тернопільщини, як і всієї Західної України, розвивалась значно швидшими темпами, ніж решта території країни. Зокрема, у 1958 р. рівень випуску промислової продукції був вищим, ніж у 1950 р. в 2,9 рази [11, с. 35].

У кінці 50-х рр. характер економіки області зазнав докорінних змін: чи не вперше рівень промислового виробництва перевищив частку сільського господарства, що в першу чергу ознаменувало перехід до індустріально-аграрного суспільства.

Зрушення, що відбулися у господарській сфері, позитивно вплинули на добробут населення. Зокрема, у період 1958–1960 рр. в області відкрито 144 магазинів. Зокрема, в місті Тернополі – універмаг на 100 робочих місць, якісно зріс рівень медичного обслуговування. Введено в експлуатацію обласну лікарню на 450 ліжок, а в загальному по області мережа лікарень зросла на 1355 ліжок [21, с. 25]. Позитивна динаміка відбулась і у сфері житлового будівництва: загальна сума капіталовкладень в дану галузь становила 136 млн крб. Для забезпечення потреб населення здано 98 тис. кв. м. житлової площі, або понад 3200 квартир [21, с. 25]. У порівнянні з 1956 р., загальна кількість зданої в експлуатацію житлової площі зросла в 37 разів, що стало результатом зростання економічного потенціалу Тернопільської області.

Проте за рівнем промислового розвитку Тернопільщина стояла значно нижче областей УРСР. У 1965 р. промислові підприємства області виробляли лише 2,5 % валової продукції промисловості Південно-західного економічного району [22, с. 103].

Чисельність населення Тернопільської області згідно даних перепису станом на 1 січня 1960 р. становила 1085586 осіб [20, с. 16]. кількість промислово виробничого персоналу – 29583 особи [16, с. 20]. Усього робітників станом на 1960 р. налічувалося 138531 особа [16, с. 191], з яких значна частина була задіяна у таких галузях промисловості: харчовій – 27,1 %, будівельній – 20,9 %, машинобудуванні – 17,9 % та деревообробці – 13,3 % [16, с. 21].

Чисельність колгоспників у 1960 р. у Тернопільській області становила – 618,5 тис. осіб, з яких працездатного населення – 423, 7 [7]. Зазначимо, що загальна чисельність колгоспників у УРСР і тому ж році становила – 6293 тис. [15, с. 62]. Порівнюючи отриману інформацію, стає зрозумілим, що сільськогосподарське населення Тернопільщини складає 9,8 % від загальнореспубліканського. Це доволі значний показник, заважаючи на територію області. Крім того, отримана інформація вкотре підтверджує аграрний характер економіки краю.

Згідно інформації, поданої в статистичному щорічнику Народне господарство СРСР, чисельність населення Тернопільської області у 1962 р. становила 1132 тис. осіб. [15, с.17]. Потрібно зазначити, що ця інформація у певній мірі відрізняється від даних, які подаються у збірнику ЦСУ Тернопільської області за 1972 р. де чисельність населення області досягла даної позначки лише у 1965 р. [19, с.7].

Для зростання рівня виробництва у другій половині 60-х рр. XX ст. особлива увага приділялась розміщенню промислових новобудов у малих та середніх містах області (Збараж, Борщів, Бережани, Зборів), що дало змогу повніше використати наявні резерви трудових ресурсів. Промислове будівництво стимулювало приріст міського населення, яке у 1965 р. складало 257 тис., або 22 % від загального числа населення області 1149 тис. [16, с. 21].

У 1965 р. розпочалося будівництво великого бавовняного комбінату в Тернополі, цукрового заводу в Збаражі, сирзаводу в Чорткові [22, с. 104]. Це позитивно вплинуло на динаміку міського населення, оскільки спричинило притік робочої сили у міста.

Значна увага, окрім промисловості, приділялась і нарощуванню темпів сільськогосподарського виробництва. Показники приросту визначалися плановими завданнями, у ході яких переглянуто структуру посівних площ, впроваджувався передовий досвід виробництва, стимулювався притік керівних кадрів та кваліфікованих спеціалістів. Робилися спроби спеціалізації сільськогосподарського виробництва [21, с. 4].

Потрібно віддати належне і тому факту, що на початку 60-х рр. XX ст. чи не вперше за всю історію українського села, відбувся перехід від екстенсивного до інтенсивного способу обробітку землі. В результаті хрущовських реформ, колгоспи стали рентабельними, та демонстрували приріст виробництва сільгосппродукції в середньому на 7 % щорічно [13, с. 188].

Згідно даних перепису населення 1970 р. кількість сільських мешканців становила 883945 осіб [20, с.16], що на 2,4 % менше від показника 1959 р., який становив 905987 осіб [20, с. 16]. Причину скорочення кількості сільського населення на цей період слід шукати у процесі урбанізації та у сповільненні темпів природного приросту у селі [23, с. 91]. Загальна чисельність населення Тернопільської області станом на 1 січня 1970 р. становила 1152668 осіб [20, с. 16].

Таким чином, динаміка населення області досліджуваного періоду безпосередньо залежала від економічних факторів. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що у окремих територіях області з вищим розвитком промисловості, темпи приросту населення були швидшими ніж у решті регіону. Зростання кількості капіталовкладень у виробництво призвело до підвищення рівня його

ефективності та технічної забезпеченості, що в свою чергу вимагало зростання чисельності робочої сили. У першу чергу це стосувалося обласного центру та таких міст, як Бережани, Кременець, Чортків, Збараж.

Список використаних джерел

1. Бахметова Г. Методи демографічного прогнозування / М. Бахметова. – М.: Фінанси і статистика, 1982. – 159 с.
2. Буяк Б. Розвиток промислової сфери в західних областях Української РСР упродовж 1944–1950-х років (На матеріалах Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Тернопільської областей): дис. ... канд. іст. наук 07.00.01 / Буяк Богдан Богданович. – Чернівці, 2001. – 257 с.
3. Держархів Тернопільської обл., ф. Р-1, оп. 3, спр. 205, арк. 11.
4. Там само, спр. 533, арк. 4.
5. Там само, спр. 773, арк. 2, 13, 24.
6. Там само, спр. 928, арк. 5.
7. Там само, оп. 7, спр. 43, арк. 25.
8. Зайончковська Ж. Новесели у містах / Ж. Зайончковська. – М.: Статистика, 1972. – 164 с.
9. Заставецька О. Господарство: сучасне, минуле, майбутнє / О. Заставецька // Краєзнавство. Географія. Туризм. – Вип. 14–15. – К.: 2006. – С. 15–21.
10. Іщенко А. Західна Україна у документах з'їздів та пленумів ЦК КП(б)У: 1944–1953 рр. / А. Іщенко // Архіви України. – Вип. 2–3. – К., 2011. – С. 108–122.
11. Ковальчук Г. Економічний розвиток західноукраїнських земель / Г. Ковальчук. – К.: Наукова думка, 1988. – 234 с.
12. Коріненко П. Новітня історія України (1939–2007 рр.) / П. Коріненко, В. Терещенко, М. Бармак. – Ч. 4. – Тернопіль: Астон, 2007. – 400 с.
13. Коріненко П. Історія українського селянства. Навчально-методичний посібник / П. Коріненко. – Тернопіль, в-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – 296 с.
14. Кошарний Я. Рясні плоди дружби / Я. Кошарний, Г. Ковальчук, К. Пирожак, В. Чугайов. – Львів: Каменяр, 1974. – 263 с.
15. Народне господарство СРСР в 1961 році: статистичний щорічник. – М.: Держстатвидав ЦСУ СРСР, 1962. – 862 с.
16. Народне господарство Тернопільської області: статистичний збірник / За ред. М. Аверченко. – Львів: Держстатвидав, 1962. – 281 с.
17. Народне господарство Тернопільської області: статистичний збірник / За ред. М. Аверченко. – Тернопіль: Облвидав, 1957. – 271 с.
18. Народне господарство Тернопільської області: статистичний збірник / За ред. М. Аверченко. – К.: Статистика, 1967. – 204 с.
19. Народне господарство Тернопільської області: статистичний збірник / За ред. М. Аверченко. – К.: Статистика, 1972. – 224 с.
20. Підсумки Всесоюзного перепису населення 1970 року: Чисельність населення СРСР, союзних та автономних республік, країв і областей / ЦСУ при Каб. Мін. СРСР. – М.: Статистика, 1972. – 176 с.
21. Радянська Тернопільщина 1959–1975 документи й матеріали. Партийний архів Тернопільського обкому КП України. Тернопільський обласний Держархів / [гол. ред. Юрій Семенов]. – Львів: Каменяр, 1986. – 240 с.
22. Тесленко В. Розвиток промисловості Тернопільської області та зміни в її структурі / В. Тесленко // Економічна географія: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 2. – К.: В-во Київського у-ту, 1967. – С. 102–106.
23. Тимків І. Вплив соціально-економічних чинників на динаміку сільського населення Тернопільської області в 50–60 рр. XX ст. / І. Тимків // Український селянин: 36. Наук. Праць. – Вип. 15. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2015. – С. 90–92.

Іван Тимків

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ И КУЛЬТУРНЫХ ФАКТОРОВ НА ДЕМОГРАФИЧЕСКУЮ СИТУАЦИЮ В ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ 50–60 ГГ. XX В.

В статье на основе архивных материалов анализируется динамика населения Тернопольской области в 50–60-х гг. XX в. в контексте социально-экономического развития края. Показано влияние экономических и культурных факторов на изменение численности населения региона и его структуру. Охарактеризованы изменения в характере экономики области, непосредственно связанные с переходом к индустриально-аграрному обществу.

Ключевые слова: промышленность, сельское хозяйство, динамика населения, Тернопольщина, социальное положение.

Ivan Tymkiv

INFLUENCE OF SOCIO-ECONOMIC AND CULTURAL FACTORS ON THE DEMOGRAPHIC SITUATION IN THE TERNOPIL REGION 50–60. XX CENTURY

On the basis of archival materials analyzed the dynamics of the population of the Ternopil region in 50–60s. XXth century in the context of socio-economic development of the region. Investigated the influence of economic and cultural factors on the changes in the population of the region and its structure. Characterized the changes in the nature of the regional economy, directly linked with the transition to industrial-agrarian society.

Key words: industry, agriculture, population dynamics, Ternopil region, social status.